

O‘ZBEK TILI SHIRINLIK NOMLARIDA GRAMMATIK XUSUSIYATLAR

Xolova Shahnoza Shuxratovna,

Buxoro davlat universiteti, mail.buxdu.uz

2-bosqich magistranti

s.s.xolova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada shirinlik nomlarining o‘ziga xos xususiyatlari lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ularda aks etgan grammatik jihatlarining morfologik hamda sintaktik sifatlari tadqiqi olib boriladi. Qayd etib o‘tish lozimki, shirinlik nomlarida aks etgan grammatik xususiyatlar ularning sintaktik tuzilmalar tarkibida qay tarzda qo‘llanilishi bilan belgilanadi.

Rezyume. O‘zbek milliy shirinlik nomlarida morfologik, sintaktik xususiyatlar.

Kalit so‘zlar: shirinlik nomlari, qandolatchilik, grammatik xususiyatlar, morfologik jihat, sintaktik jihat.

GRAMMATICAL FEATURES OF THE NAMES OF UZBEK NATIONAL SWEETS

Kholova Shahnoza Shukhratovna,

2nd stage graduate student of BuxSU

s.s.xolova@buxdu.uz

Abstract. In this article, specific features of dessert names are analyzed from a linguistic point of view. There are studied morphological and syntactic qualities of the grammatical aspects. It should be noted that the grammatical features reflected in the names of sweets are determined by how they are used in syntactic structures.

Recap. Morphological and syntactic features in the names of Uzbek national sweets.

Keywords: dessert names, confectionery, grammatical features, morphological aspect, syntactic aspect.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В СЛАДКИХ ИМЕНАХ

Холова Шахноза Шухратовна,

аспирант 2 ступени БухГУ

s.s.xolova@buxdu.uz

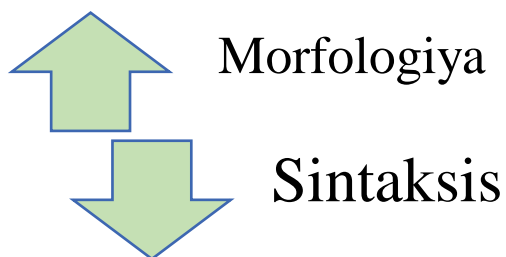
Абстрактный. В данной статье с лингвистической точки зрения анализируются особенности названий десертов. Изучаются морфологические и синтаксические качества отраженных в них грамматических аспектов. Следует отметить, что грамматические особенности, отраженные в названиях сладостей, определяются тем, как они употребляются в синтаксических конструкциях.

Морфологические и синтаксические особенности в названиях узбекских национальных сладостей.

Ключевые слова: названия десертов, кондитерские изделия, грамматические признаки, морфологический аспект, синтаксический аспект.

Tilshunoslik bugungi kunda ancha taraqqiy etgan soha hisoblanib, u til sathidagi barcha qatlam soʻzlarni tadqiq etishi bilan til koʻlamining yanada kengayishiga xizmat qilmoqda[7]. Taʼkidlash lozimki, biz tadqiq etmoqchi boʻlgan ushbu maqolada shirinlik nomlari hamda ularning grammatik xususiyatlari oʻrin olgan boʻlib, ularning til jihatlari maqola obyektida aks ettirilgan.

Qandolatchilik mahsulotlari nomlari bugungi kunda paydo boʻlgan istilohlar hisoblanmay, ularning yuzaga kelish davri miloddan avvalgi davrlariga borib taqaladi. Eski turkiy tildagi shirinlik nomlari aks etgan asar Mahmud Koshgʻariyning "Devonu lugʻotit-turk" asari hisoblanib, ushbu asar orqali shirinlik nomlariga taalluqli boʻlgan qator soʻzlarni uchratishimiz mumkin. Bundan tashqari, Alisher Navoiy asarlarida qandolatchilik mahsulotlariga oid qator nomlar ham oʻrin olgan. Aytish mumkinki, shirinlik mahsulotlari nomlari tilning leksik qatlamiga taalluqli boʻlib, ularning grammatik xususiyatlari ham ushbu nomlarning yanada keng koʻlamda oydinlashuviga xizmat qiladi[6]. Dastavval shirinlik nomlarining grammatik xususiyatlari deganda nimani anglamoq lozim - shu savolga javob berish orqali maqolamiz obyektida yuzasidan aniq faktlar keltirishimiz mumkin. Grammatika tilshunoslikning yirik boʻlimi hisoblanib, u ikki boʻlimni oʻz ichiga qamrab oladi:

Demak, qandolatchilik mahsulotlarining grammatik xususiyatlari deganda ularning morfologik sifatlari hamda sintaktik sifatlari umumiy holatda nazarda tutiladi. Shirinlik mahsulotlariga oid grammatik sifatlarni aniqlashda sintaktik tuzilmalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy shirinligimiz *holva* ot soʻz turkumi, qandolat mahsuloti. Maʼnosi: un, shakar va yogʻdan tayyorlanadigan shirinlik.

Qand bu tojikcha ot “shakarning biror shaklda zich qotirilgan holati” maʼnosini anglatadi. Bu ot oxiridagi *d* tovushining *t* tovushiga almashtirib qant tarzida aytiladi[548]. Maʼnosi: sof shakar moddasidan, shakardan tayyorlanadigan mahsulot; shirinlik.

Parvarda bu ot asli “oʻstir-” maʼnosini anglatadigan tojikcha parvardan feʼlining parvard oʻtgan zamon asosidan –a qoʻshimchasi bilan hosil qilingan oʻtgan zamon sifatdoshi shakli boʻlib, un va qiyomdan tayyorlanadigan mahalliy shirinlik maʼnosini anglatadi [572].

Nisholda ot soʻz turkumi, asli nishollo shaklida ega boʻlib, oʻzbek tiliga *lo* tovushlarini *da* tovushlariga almashtirib olingan; roʻza kunlarida tayyorlanadigan shirinlik. Maʼnosi: tuxumning oqini yetmak bilan koʻpirtirib va shakar qiyomi qoʻshib tayyorlanadigan koʻpiksimon quyuq oq shirinlik[504].

Pashmak ot asli “jun” maʼnosini anglatadigan tojikcha pashm otiga –ak qoʻshimchasini (ТжPC,543) qoʻshib hosil qilingan boʻlib, maʼnosi yogʻda qovurilgan un va qiyomdan tola-tola qilib tayyorlanganva maxsus oʻlchovda kesilgan mahalliy shirinlik, holva turi.

Pashmak soʻzida omonimlik xususiyati mavjud boʻlib, shoʻradoshlar oilasiga mansub, tanasi qalin tola va tangachalar bilsn qoplangan bir yillik oʻsimlikni bildiradi. *Novvot* ot soʻz turkumi, shakar qiyomidan tayyorlangan yaltirroq kristall qattiq oq yoki sargʻish shirinlik. *Novvot choy*.

“*Matluba xonaga kirganda, Asqar Aminovich oldida bir likopcha novvot, doʻng peshonasida marjon-marjon ter, famil choy ichib turardi*”. Odil Yoqubov “Izlayman”

Shuni ham eslab oʻtish kerakki, novvot soʻzi omonim boʻlib toʻqimachilik dastgohida: tayyor mato oʻraladigan yogʻoch valik.

Holvaytar ot asli, “shirinlik” ma’nosini anglatadigan arabcha holva otining (APC.193) tojikcha halvo shaklini (ТЖPC, 497) -i izofasi orqali “suyuq” ma’nosini anglatdigan tojikcha *tar* sifatida (ТЖPC,381) birlashtirib tuzilgan halvoy tar birikmasiga teng bo‘lib (ТЖPC,497), o‘zbek tiliga halvo oti tarkibidagi *a* tovushi *o* tovushiga, *o* tovushi *a* tovushiga, *y* tovushi *y* tovushiga almashtirib, qismlarga qo‘shib yozib olingan.

Ma’nosi dog‘ qilingan yoqqa un solib, sal qizarguncha qovurib, ustidan shakar eritilgan suv quyib tayyorlanadigan shirin taom. “*Bola chinni tovoqda holvaytar ko‘tarib kirdi*”. Sh. Rizo, “Qor yog‘di, izlar bosildi”. “... *holvaytardan ehtiyot bo‘ling. Yog‘-u shakarminan pishgandanmi, bilmadim, issiq narsa bo‘ladi*”. Gazetadan.

Quyidagilar gap tarkibida turlicha vazifalar bajaradi.

Yozuvchi Oybek asarlaridan biridan olingan ushbu gapga e’tibor bering: “*Arava-arava un, guruch, qop-qop bodom, kajavalarda holvalar, qirq-ellik katta-kichik yashikda har xil mevalar...*[8]” Namunada keltirilgan “holvalar” leksik ifodasi shirinlik nomi hisoblanib, uning morfologik xususiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

“**Holvalar**” – ot so‘z turkumiga mansub ifoda, bosh kelishikda qo‘llanilgan, egalik shakli mavjud emas, bundan tashqari, ko‘plik xususiyatini o‘zida namoyon qilgan, morfologik usuldagi ko‘plik shaklidan foydalanilgan, ya’ni “-lar” qo‘shimchasi ko‘plik yasovchi vosita sifatida ishtirok etgan. So‘z tarkibidagi grammatik ko‘plik asl holatida namoyon bo‘lgan, oraliq yoki hamroh ma’nolar mavjud emas. Ushbu so‘zning sintaktik xususiyatlari esa quyidagilarda ko‘zga tashlanadi: gapda ega vazifasini bajargan, uyushiq bo‘laklardan biri sifatida ishtirok etgan (guruch, bodom, holvalar, mevalar...), kengaymagan, izohlovchisi mavjud emas.

Yoki Ne’mat Aminovning “Qaltis xato” asaridan olingan ushbu parchaga diqqat qiling: “*Axshanib, jununib uyda qolgan jununiga qand-qurs, holva, pufak olmoqchi edi*[8]”. Parchada keltirilgan uchta ifoda, ya’ni qand-qurs, holva, pufak leksik birliklarining morfologik xususiyatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, qand-qurs, holva, pufak so‘zlarining barchasi ot so‘z turkumiga oid hisoblanadi, tarkibida tushum kelishigi belgisiz holatda qo‘llanilgan (qand-qursni, holvani, pufakni shaklida); barchasi birlik formada shakllangan, ko‘plik qo‘shimchasi mavjud emas. Bundan tashqari, **qand-qurs** ifodasi ot so‘z turkumining juftlanishi holatidan yuzaga kelgan juft ot, bunda *qurs* so‘zi arabchadan o‘zlashgan, o‘zbek tilida *kulcha* ma’nosini ifodalaydi. Holva hamda pufak istilohlari esa otning sodda tub ot holatini namoyon etgan, yasalish ushbu otlar tarkibida kuzatilmaydi.

Ushbu leksik birliklarning sintaktik xususiyatiga yondashadigan bo‘lsak, ularning barchasi vositasiz to‘ldiruvchi vazifasini bajargan hamda tarkibida tushum

kelishigi belgisiz holatda ifodalangan. Uyushiq bo‘lak formasini yaqqol aks ettirgan. Uyushiq to‘ldiruvchi shaklini namoyon etgan. Kengaygan holatda qo‘llanilmagan.

Yoki Zulfiya Mo‘minovaning “Bolalikdagi qor” she‘ridan keltirilgan parchada ham shirinlik nomlari keltirilgan: “*Tugunidan mayiz-u halvo, Parvardalar berib ketardi*”. Ushbu parchada *halvo, parvadalar* so‘zlari morfologik xususiyati ikkalasi ham ot so‘z turkumi, halvo birlik shaklda, “parvadalar” so‘zida –lar grammatik ko‘plik qo‘shimchasi mavjud. Ushbu so‘zlar tarkibida, yuqorida keltirilgan parchga o‘xshab tushum kelishigining belgisiz shaklida ifodalangan (...mayizni, halvoni, parvadalarni berib ketardi).

Quyidagi birliklarning sintaktik xususiyatini ko‘radigan bo‘lsak, yuqorida keltirilgan so‘zlarday, barchasi vositasiz to‘ldiruvchi vazifasini bajargan, tarkibida tushum kelishigi belgisiz holatda qo‘llanilgan. Gapda uyushiq bo‘laklar vazifasini bajargan.

Yoki, “*Zuhra ko‘nmasdan, dasturxonga likopchada pashmak, parvarda, novvot olib qo‘ydi*”. Saida Zunnunovaning “Olov” asaridan olingan parchada ham, pashmak, parvarda, novvot so‘zlarida yuqoridagi grammatik xususiyatlarni ko‘rish mumkin.

“*Bashirjon gazetani ochib, parvarda, shokolad, sho‘rdanak va qora mayiz aralashtirilgan qurama shirinliklardan bitta parvardani olib, og‘ziga soldi*”. N.Aminov “Qahqaha”. Berilgan gapda

“*Baqqo, iar kichkina-kichkina do‘konchlarida yari kechaga qadar savdo qiladilar. Pashmak, turli tuman... holvalar, pista-bodom, achchiq-chuchuk mag‘izlar, novvotlar, parvardalar, oton, xo‘rozqandlar serob*” Oybek “Bolalik”. Ushbu gapda shirinlik nomlari ot so‘z turkumi, *holvalar, novvotlar, parvardalar, xo‘rozqandlar* tarkibida Grammatik ko‘plik –lar qo‘shimchasi qo‘llanilgan. Xo‘rozqand so‘zi, xo‘roz va qand so‘zlarining q‘shilishidan hosil bo‘lgan qo‘shma ot. *Pashmak, holvalar, novvotlar, parvardalar, xo‘rozqandlar* so‘zlari gap tarkibida uyushiq egalar vazifasini bajargan.

Asqad Muxtorning “Opa-singillar” asaridan: “*Ota... nisholdaga non botirar, samovarchi unga guldor piyolada issiq, xushbuy choy uzatib turar edi*”. Nisholda so‘zi –ga jo‘naish kelishigi qo‘shimchasini olgan, gapda to‘ldiruvchi vazifasini bajargan.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da **holva** so‘zi ko‘chma ma‘noda qiyos mazmunli gaplarda fikr yuritilayotgan narsa, ish, voqea-hodisaning boshqasiga (qiyoslanayotganiga) nisbatan yomon emasligi, undan durust, chidasa bo‘ladigan ekanligi kabi ma‘nolarni bildiradi. Ne‘mat Aminovning “Yolg‘onchi farishtalar” asaridan: “*Hali bu-ku holva, qamoqxonadagi – yakka kameradagi yolg‘izlikdan xudoning o‘zi asrasin!*”

Suvdan holva yasamoq bo'lmaydigan ishga urinmoq, bekorga urinmoq. *“Mamlakatdan chet el kapitalini sitib chiqarmasdan turib... xalqni qattiq oyoqqa bostirish – suvdan holva yasayman, deyish bilan baravar ”*. S. Akbariy *“Sevgi bilan tirilgan yurak”*.

O'g'ilmi, holva? O'g'ilmi-qizmi? – yangi tug'ilgan bola haqida beriladigan savol (qiz unashilganda, kiyov tomonidan qiz tomonga yuboriladigan sovg'alarga holva qo'shib yuborish odat bo'lgani uchun shunday deyiladi). *“Hasanali ham iljayib, yonchiq kovlashga tutindi va: - O'g'ilmi, holva? – deb so'radi xotinidan. – O'g'il!”* A.Qodiriy *“O'tkan kunlar”*

Holva degan bilan og'iz chuchimaydi quruq gap bilan maqsad amalga oshmaydi. *“Darhaqiqat, holva degan bilan og'iz chuchimaydi-da...Xalq – omi... bizning ma'rifat haqidagi gaplarimiz ularning qulog'iga kirishiga uncha ishonmayman”*. K. Yashin *“Hamza”*

Shuningdek, *“Mehnat qilib topganing – qand-u asal totganing”*, *“Qarasang, qand yersan, Qaramasan, pand yersan”* xalq maqollari tarkibida. Yoki, *“Sabr qilsang, g'o'radan holva bitar”*, *“Haromzoda suvdan holva pishirar”*.

Holva asosida so'z yasalishi hodisasi kuzatiladi. Masalan: *holvagar, holvaytar, holvapaz, holvafurush, holvachi*.

So'zlashuv tilida qand so'zi *qand kasalligi* “diabet”ni bildiradi. Tahsin- ofarin ma'nolarini ifodalaydigan ibora; balli, barakalla: *“Qandingni ur, yulduzlaring juft tushgamn bo'lsa-chi, odam bolasi senlarni ajrata olmas!”* Oybek *“Tanlangan asarlar”*. *“Ko'pchillika yetakchi, katta-kichikka baravar, qandini yesin!”* N. Maqsudiy *“Umidli bola”*.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, shirinlik nomlarining grammatik xususiyatlari ularning gap tarkibida ishtirok etishi bilan belgilanadi. Qayd etish lozimki, qandolatchilik mahsulotlari nomlarining morfologik hamda sintaktik tahlili ularning grammatik xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 ortiq so‘z va so‘z birikmasi. // A. Madvaliyev tahriri ostida. Toshkent. "O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008.
2. Shavkat Rahmatillayev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 3 jild (forscha va tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar). Toshkent. "Universitet", 2009.
3. Ismoilov T.A. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish texnologiyasi texnikasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent, TKTI bosmaxonasi, 2013. – 300 b.
4. Dodaev Q.O. Oziq-ovqat mahsulotlari texnologiyasi. Darslik. T.:Noshir, 2009.- 387 b.
5. www.wikipedia.org
6. www.google.com
7. www.ziyouz.com
8. www.muzaffar.uz